

Monotematické číslo

Sociální antropologie v postsocialismu

Editoři

Yasar Abu Ghosh

Fakulta humanitních studií UK, Praha
IRIS - EHESS, Paris

Jakub Grygar

Fakulta sociálních studií MU, Brno
Fakulta sociálních věd UK, Praha

Marek Skovajsa

Sociologický ústav AV ČR, Praha
Fakulta humanitních studií UK, Praha

2007

Zaostřeno na etnografický výzkum
Úvodem k monotematickému číslu
„Sociální antropologie v postsocialismu“

Myšlenka monotematického čísla *Sociologického časopisu* o sociální antropologii v Česku a na Slovensku se zrodila z našeho společného zjištění, že postrádáme přehled o antropologických výzkumech uskutečněných v tomto teritoriu v posledních několika letech. Každý z nás si ze svých studijních pobytů, výzkumů nebo různých konferencí odnášel zkušenost, že adeпти sociální antropologie v tomto geografickém prostoru mnohdy neznají výsledky vědecké práce svých kolegů. Zároveň jsme věděli, že tematická pestrost je tak vysoká, že jindy obvyklý prostředek pro komunikaci mezi badateli – workshop nebo konference – by byl nerealizovatelný, pokud by měl být jeho jediným společným jmenovatelem pouze teritoriální zájem, sám o sobě z teoretického hlediska těžko obhajitelný. Nápad, abychom se pokusili shromáždit příspěvky antropologů, kteří zde uskutečnili v nedávné době výzkum, a výsledek vydali jako monotematické číslo, se jevil pro překonání existující izolace jako nejvhodnější: tematická a teoretická různorodost mohla být zachována a zároveň jsme mohli sociálním antropologům nabídnout možnost publikace v mezinárodně uznávaném časopise v době, kdy česká sociální antropologie nemá své vlastní odborné periodikum.

Další impulz ke vzniku tohoto monotematického čísla lze přičíst vlastní situaci v antropologii střední a východní Evropy. Většinou zdejších antropologických výzkumů a debat dominovalo po roce 1989 téma postsocialismu, a to do té míry, že se tento pojem zhmotnil jako ústřední charakteristika epochy, a tudíž i okruhu jevů, kterým se antropologie věnovala. Do jaké míry ale jsou tyto zkoumané jevy specificky podmíněny obdobím postsocialismu, zůstává sporné. Lze si proto položit otázku: musel antropologický výzkum ve střední a východní Evropě po roce 1989 vždy představovat na prvním místě příspěvek k bádání o postsocialismu? Nebyly a nejsou neméně inspirativní i jiné perspektivy? Protože je v posledních několika letech patrné, že se odkazy na postsocialismus z antropologické produkce vytrácejí (což lze pozorovat i ve většině příspěvků v tomto čísle), zdálo se nám být dostatečně nosným programem zachycení podoby antropologie zaměřené na zkoumání společností v daném regionu na konci časového úseku, který je vymezen na jedné straně zavedením pojmu postsocialismus a na straně druhé jeho ústupem coby ústředního konceptu bádání o zemích, které v nedávné minulosti patřily mezi „socialistické“, „státně socialistické“ nebo „komunistické“ (nepovažujeme za plodné pouštět se do terminologických debat na téma, který název předchozího systému je nejvhodnější, a držíme se v tomto odvětví antropologie zavedeného označení „post/socialismus“). Pro naše záměry byla rozhodující pozitivní reakce *Chrise Hanna* na naši nabídku, aby pro toto číslo SČ

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2007

6

poskytl úvahu nastiňující minulý i budoucí vývoj antropologického zkoumání ve střední a východní Evropě. Jeho příspěvek je o to závažnější, že Chris Hann patří k vůdčím představitelům antropologie postsocialismu. Uskutečnil v regionu střední a východní Evropy řadu výzkumů a je jedním ze dvou zakládajících ředitelů Institutu Maxe Plancka pro sociální antropologii v Halle nad Sálou, významného pracoviště, na kterém se odehrávala převážná část antropologických debat o postsocialismu. Jeho stať vzbudila u kolegů, které jsme oslovili, neméně podnětné reakce, a výsledkem je debata zachycující rozmanité pohledy na institucionální a politickou rovinu vznikání sociální antropologie ve střední a východní Evropě.

Nejviditelnější, ale proto ještě ne nutně nejpodstatnější rovinu, na níž se tato diskuse odehrává, tvoří úvahy o možnosti organického sloučení sociální antropologie, považované většinou účastníků debaty za „západní“ obor (vnitřně dále diferencovaný na tři dominantní varianty: americkou, britskou a francouzskou, a některé další národní tradice, jako nizozemskou nebo skandinávskou; je však otázkou, nakolik se v současnosti stále ještě jedná o samostatné intelektuální proudy), s disciplínou, pro niž se v češtině vžilo označení národopis, ale vystupuje také pod názvy etnografie, etnologie nebo evropská etnologie, a která existuje v příslušné lokální variantě ve všech zemích, jež byly v minulosti silně ovlivňovány německou akademickou tradicí. Chris Hann obhajuje trvalý přínos národopisu k poznání společností střední a východní Evropy a sociální antropology varuje před tím, aby jej nezatracovali jako neživotný a sterilní relikv minulosti. Nelze však nevidět objektivní potíže, kterým čelila a čelí sociální antropologie prakticky ve všech zemích střední a východní Evropy, nejen během socialismu, ale i v postsocialistické současnosti, když se snaží etablovat vedle národopisu a jiných disciplín jako plnohodnotný akademický obor. Z této pro příznivce antropologie jistě nepříliš radostné situace zřetelně vyvěrá značně polemický tón některých příspěvků. Je ku prospěchu věci, že v diskusi nejde na prvním místě o tento institucionálně-politický problém, ale o teoreticky relevantní otázku, nakolik je antropologie „západního“ stíhu schopná rozkrývat průběh sociálních procesů v jejich temporálním rozměru a nakolik ji k získání hlubšího historického zájmu může být nápomocná národopisná tradice. Jiným trvale přítomným motivem této diskuse je otázka mocenských nerovností znemožňujících skutečně plodný vzájemný dialog. Pozorné čtení diskusních příspěvků vede k závěru, že je třeba odmítnout obě nejjednodušší možné představy o povaze vztahu těchto dvou intelektuálních tradic: naivně optimistický názor, že mezi domácí a „západní“ vědou existuje jakási ideální rovnost a dialog mezi nimi není narušován asymetrií moci a zdrojů, a démonickou představou o sociální antropologii jako jednom z mnoha nástrojů „západního“ imperialismu, jimiž se v bývalém východním bloku po roce 1989 prosazuje hegemonie vítězů studené války. Proti prvnímu názoru je třeba připomenout, že v intelektuálním poli postsocialistických společností snahy o získání hegemonie a výrazné mocenské asymetrie bezpochyby existují a zahraniční aktéři v nich mohou hrát nezanedbatelnou roli. Proti druhému stanovis-

ku však stojí postřeh vyjádřený v naší polemice nejjasněji Katherine Verdery, že vytváření hierarchických vztahů ve vědeckých obcích postsocialistických zemí je pro „západní“ vědce v drtivé většině případů zcela nezajímavé a mnohem častěji dochází spíše k tomu, že tyto asymetrie budují a udržují při životě sami místní vědci, pro které představují vazby na „západní“ partnery a diskurzy důležitý strategický zdroj v boji o mocenské pozice. Tento popis situace se zdaleka netýká jen antropologie a četba polemiky o možnostech ne-hegemonického sblížení „západní“ a „východní“ vědy jistě může být velmi zajímavá i pro sociology.

Střetání mezi „Západem“ a „Východem“ se odráží i na pojmové rovině, jak to velmi dobře ilustruje příklad v tomto čísle často používaného výrazu „etnografie“. Běžným slovníkovým významem tohoto termínu je vědecké zkoumání národní, nejčastěji lidové kultury, a jedná se tedy o ekvivalent národopisu. V „západní“ antropologické literatuře naproti tomu též termín neoznačuje akademickou disciplínu, nýbrž specifickou výzkumnou metodu a současně také výsledky jejího použití. Touto metodou je dlouhodobý terénní výzkum spojený se zúčastněným pozorováním, který ústí v holistický popis zkoumaného sociálního prostředí, jímž zdaleka nemusí být jen tradiční rurální pospolitost nebo její pozůstatky. „Etnografie“ jako tradiční vědecká disciplína zemí střední a východní Evropy a „etnografie“ jako empirická výzkumná metoda sociální antropologie zjevně neoznačují totéž, avšak nevidíme důvod, proč tento termín používat pouze v prvním vymezeném smyslu. Jak ukážeme vzápětí, právě důraz na etnografii jako metodu charakteristickou pro sociální antropologii je jednotícím znakem většiny studií tohoto čísla.

Předkládané číslo není monotematické ve striktním smyslu slova. Vedle oborové perspektivy (sociální antropologie), empirické výzkumné metody (etnografie) a časově-teritoriálního ohraničení (Česko, Slovensko a další geograficky blízké postsocialistické země po roce 1989) zde nenajdeme žádné společné téma ani teoretické ukotvení, k němuž by se autoři textů jednoznačně hlásili. Tento rys, v němž se spontánně odráží pluralismus panující uvnitř současné sociální antropologie, úzce souvisí s genezí čísla. Pro výběr příspěvků jsme zvolili nejotevřenější a dnes hojně využívaný postup prostřednictvím široce distribuované výzvy k podávání abstraktů. S ohledem na náš prvotní záměr postihnout rozpětí antropologických výzkumů českých, slovenských a zahraničních badatelů působících v tomto teritoriu v celé jejich šíři byla zvolená metoda výběru nejpříhodnější. Vedle časového a prostorového vymezení obsaženého v pojmu „postsocialismus“ jsme se, jak již bylo naznačeno, rozhodli zdůraznit ještě jiný aspekt: *etnografičnost*, důraz na výzkumnou metodu, která je s antropologií spjatá do té míry, že bývá pokládána za její distinktivní znak. Přestože je skutečnost poněkud složitější (už proto, že samotnou metodu vždy doprovází nějaká sociální teorie), důraz, který je na etnografii, resp. různé etnografie, v antropologii kladen, vyplývá především z poznání, že generuje data, která se neobejdou bez důkladného a promyšleného způsobu reprezentace. Etnografie sama o sobě jako metoda nepostrádá jisté kouzlo, které ji činí přitažlivou také pro jiné sociálněvědní disciplíny. Nicméně toto

kouzlo, někdy nazývané „etnografická imaginace“, jindy charakterizované jako „souznění s aktérem“ nebo tradičněji jako „emická perspektiva“, musí být trvale demaskováno pomocí metodologie, která ho uvádí do sociální reality terénního výzkumu. Je proto na místě, hlavně s ohledem na skutečnost, že pro některé čtenáře *Sociologického časopisu* může být sociální antropologie méně známou oblastí, se nad tímto aspektem krátce pozastavit.

V první řadě je třeba zdůraznit, že etnograficky založený výzkum není výzkum postavený výhradně na zúčastněném pozorování, ačkoli představuje jeho nejvýraznější prvek. Etnograf v drtivé většině případů sbírá terénní data různé povahy, od oficiálních dokumentů po soukromé fotografie, od formalizovaných rozhovorů po „drby“. Status těchto dat musí být vždy určen a odpovídajícím způsobem zahrnut do analýzy. Potud není povaha etnografického výzkumu ani jeho dat nijak zvláštní, a není proto třeba se nad ní pozastavovat. Hovoříme-li ovšem o etnografičnosti, máme na mysli sepětí analýzy s explicitní úvahou o možnostech zkoumání daných jevů v konkrétní etnografické situaci. Etnografie tudíž není, jak bývá někdy mylně uváděno, výhradním mediátorem pohledu zdola. Vnějšímu pozorovateli se tak může jevit, protože se zabývá systematizací pohledů a zkušeností konkrétních aktérů. Nicméně jejím předsevzetím zůstává hledat širší strukturální souvislosti „lokální znalosti“ v mocenském rozložení, a tím přinášet poznání o obecnějších společenských jevech. Ačkoli je tento problém znám i v jiných sociálněvědních disciplínách jako vztah dvou ontologicky odlišných rovin, roviny zkušenosti a sociální struktury, sociální antropologie jej nikdy nemohla řešit jako problém výhradně teoretický, protože se právě kvůli své základní výzkumné technice takřkajíc vždy ocitala v jeho bezprostřední blízkosti. Většina etnografií se nutně zabývá vztahem kultury a jednání, ideálů a akcí, norem a jejich realizací (praxí), který etnograf pozoruje během svého výzkumu. Mluvíme-li tedy o etnografičnosti, máme na mysli schopnost přimět jinak abstraktní kategorie uvažování o společnosti k tomu, aby na sebe vzaly konkrétní materiální podobu. A právě s ohledem na tento svůj záměr je etnografický výzkum trvale nucen ke zprostředkování nejen pohledů aktérů, ale zejména sociálních kategorií, které vstupují do konkrétních etnografických situací prostřednictvím etnografa a jeho výzkumu. Toto pronikání je postupné, prochází řadou fází v závislosti na vývoji výzkumu a sledovaných jevech, a proto si žádá temporalizovaný záznam, což způsobuje, že etnografie je vždy zároveň metodou i žánrem, způsobem hledání i jeho reprezentací. Zatímco do 70. let antropologové tento reflexivní rozměr ve svých etnografiích přehlíželi a věnovali mu pozornost pouze v předmluvách nebo v poznámkách pod čarou, postupem času se začal přesouvat do středu jejich zájmu a vykrytalizoval ve dvě odlišné podoby reflexivity. V jedné své krajní podobě se projevuje v etnografii zaměřené na zkoumající subjekt, která reflexivitu chápe jako osobní terapii badatele vyrovnávajícího se s hříchem proniknutí do „jinakosti“. Ve své systematictější podobě, které Pierre Bourdieu říká „epistemologická reflexivita“, se stává příspěvkem k objektivizaci poznání (jiným výstižným Bourdieuovým termínem pro sociální rozměr tohoto typu poznání je „zúčastněná objektivizace“).

Je zřejmé, že právě nastíněný široký rozměr etnografie jako metody a žánru zároveň můžeme odhalit pouze v samotných monografiích z jednotlivých výzkumů, kdy autoři věnují pozornost celé genezi výzkumu. V dílčích textech, jako jsou články, jí taková pozornost věnována nebývá, není-li přímo předmětem úvahy konkrétní sociální kategorie nebo konflikt kategorizace a reality. Autoři zastoupení v tomto čísle se samozřejmě potýkali s různým porozuměním etnografičnosti a jejich terény jim skýtaly odlišné předpoklady pro její rozvíjení. Výsledkem je pestrý obrazek důrazů, přístupů a metodologií.

Juraj Buzalka ve svém příspěvku rozvíjí klasické téma funkce rituálu. Pro autora je charakteristické, že se zabývá temporálním rozměrem sociálních jevů. Etnografický popis politických rituálů v polsko-ukrajinském pohraničí jej přivádí k odhalení odlišných temporalit. První rituál slouží k mobilizaci národně-náboženské identity prostřednictvím kolektivního vzpomínání na válečné útrapy. Druhý rituál, opět prostřednictvím paměti, usiluje o usmíření postavené na lokální „hybridní“ identitě. Tento rituál si ovšem s postupem času přivlastňuje místní klerikální inteligence, která mu dává nadnárodní multikulturní temporální rámec. Ve své snaze dosáhnout usmíření se ovšem nemůže opřít o „sociálně nebo kulturně ukotvené“ narovnání, a tak se spoléhá na náboženský jazyk odpuštění, což dává tušit možnost návratu náboženských animozit v dané oblasti. Na *Buzalkově* podání je patrné, že etnografie není nutně spjatá s „tady a teď“, ale že může zachytit změnu nebo alespoň její potenciál.

Článek *Bena Passmora* je příkladem tematizace výše zmíněné materiální podoby jinak abstraktních kategorií. Identifikování kultury neangažovanosti mezi českými pracovníky dvou firem ho přivádí k nutnosti rozklíčovat sociální rámce, které těmto pracovníkům umožňují z této strategie udělat dlouhodobý postoj k práci založený na řadě morálních a etických porozumění vztahujících se k loajalitě k zaměstnavateli. Podobně *Raymond June* ukazuje, že étos transparentnosti, ztotožňovaný v představách zaměstnanců české pobočky *Transparency International* se samotným étosem (neoliberálního) kapitalismu, v širším kontextu ve skutečnosti funguje jako distinktivní znak aktérů aspirujících na ideové vůdcovství ve směřování společnosti ke kapitalismu. V obou případech tak sledujeme, jak je latentní spor protikladných ideálů postupně domestikován konkrétními dějišti. V prvním případě se jedná o širší dějiště pracovních vztahů, ve druhém o specifické dějiště profesionálů občanského sektoru.

Článek *Eleonóry Hamar a Csaby Szaló* se zabývá konstrukcí diasporické identity mezi osmi ženami, jež pojí dlouholeté přátelství a z nichž se každá ocitla svým způsobem v situaci emigranta. Příspěvek nese etnografičnost už ve výrazně reflexivní podobě samotné situace výzkumu. Lze říci, že nebýt aktérské zkušenosti spolaautorky textu se zkoumaným prostředím, nebyl by celý fenomén vzpomínání a promýšlení vztahů mezi bývalými spolužačkami takto viditelný. Ačkoli je nepochybné, že vzájemné sdílení zkušenosti s emigrací vede aktérky ke konstataování sdílených kulturních předpokladů napomáhajících jim snadněji překonávat nástrahy emigrace, je to koncept habitů, který v rukou autorů umožňuje pochopit

procesuální dimenzi jejich sebeporozumění. Pozoruhodný závěr vychází ze zjištění, že habitus spoluautorky a habitus zbývajících akterek splývají. Auto-etnografie je navíc trvale usměrňována druhým spoluautorem. Ve svém důsledku se propojení řady narácí a rovin odstupů vymyká jednoznačné žánrové charakteristice.

Text *Timothy McCajor Halla* ukazuje, že i přes formální podobnost mezi různými případy sexuálních transakcí mezi mladými poskytovateli sexuálních služeb a jejich klienty mohou tyto transakce nabývat pro jednotlivé aktéry odlišných významů. Tato radikálně na aktéra orientovaná perspektiva umožňuje autorovi odkrýt celé pole motivací a strategií, které by jinak byly zahaleny hegemonním diskurzem o prostituci, jenž transakční sex komodifikuje. Hall ukazuje, že mladí poskytovatelé sexuálních služeb z něj mohou těžit jistou nezávislost a osamostatnění, kontakt s jinak nedosažitelným světem apod. Autorova metodologická orientace, v jejichž intencích je sociální realita definitivní, popsitelná, „tak jak existuje“, a výzkumem nedotknutelná, mu neumožňuje zahrnout do analýzy vlastní interakce s aktéry. Toto naturalistické dědictví je nicméně přítomné v každé etnografii. V Hallově případě této tendenci rozumíme jako metodologické strategii, která chce nabídnout necenzurovaný pohled na svět, jenž je jinak značně stigmatizovaný a tabuizovaný. Zdá se nám, že rezignace autora na reflexivní nakládání s výzkumným materiálem je kompenzována možností detailně vykreslit prostředí komerčního sexu mezi muži plné kontradikcí a morálních konfliktů.

Poslední příspěvek se do jisté míry vymyká všem ostatním. Esej *Jaroslava Skupníka* je bezpochyby rovněž postaven na etnografických datech z romské osady, nicméně to není pro jeho úvahu až tak podstatné. Autorovi zde nejde o detail, o popis, ale o hledání rozumějícího přístupu k jevu, který zaznamenala řada antropologů romských skupin, totiž jejich silné tendence k uzavřenosti. Na jeho úvaze je pozoruhodné, že prostřednictvím zcela odlišného teoretického aparátu dospívá k podobnému zjištění jako řada jiných autorů: uzavřenost romských skupin je funkcí jejich ostrakizace ze strany okolí. Jeho studium „sociopsychologické dynamiky“ upozorňuje na důležitost uznání ze strany okolí a na závislost pojetí jedince jako člověka na tomto uznání. V případě obyvatel romských osad to ovšem znamená, že se pro uznání sebe sama vracejí na místo, které je příčinou toho, že jsou okolím vnímáni jako ne-lidé, nebo si toto místo s sebou nesou. Ve Skupníkově eseji se tak romská osada jeví ve své dvojjediné podobě jako instituce marginalizace a přístav nadějí.

Je zřejmé, že předkládané monotematické číslo věnované sociální antropologii nepředstavuje reprezentativní průřez oborem. Skladba čísla je do značné míry určena tím, jaké nabídky textů v odpověď na zveřejněnou výzvu přišly, nakolik odpovídaly zadání a zda vybraní autoři byli schopni dodat nabízený rukopis včas a v požadované podobě. Nás samotné však poněkud zaskočila jedna skutečnost, která snad poukazuje na charakter sociální antropologie v Česku a na Slovensku mnohem více, než jsme původně očekávali. Pomineme-li možné vysvětlení nepoměru mezi domácími a zahraničními autory v neprospěch domácích týmů, že místní antropologie je „mladá“, tkví příčina malého počtu domácích autorů

zastoupených v tomto čísle SČ už v samotném důrazu na etnografické ukotvení textů, který jsme formulovali ve výzvě k zaslání abstraktů. Zatímco publikování na etnografii založených studií je pro zahraniční adepty oboru spíše běžné, ze zasláných českých a slovenských abstraktů jsme tuto jistotu získat nemohli.

S tímto zjištěním se obloukem dostáváme zpátky do problémové oblasti, které jsme se již dotkli v souvislosti s diskusí o úvodní stati Chrise Hanna. Sociální antropologie se v intelektuálním a institucionálním prostředí zemí střední a východní Evropy dosud neustavila jako plnoprávná akademická disciplína se vším, co k tomu patří (samostatné katedry a ústavy, vlastní odborné časopisy, grantové (sub)komise, habilitační a profesorská řízení atd.), ale sotva se dá pochybovat o tom, že v delším časovém běhu k tomu nakonec dojde. Jakkoli je v dané situaci nezbytné vést debatu o obsahovém vymezení oboru a jeho odlišení od jiných disciplín, podstatný význam pro jeho budoucnost má především vlastní věcně zaměřená vědecká práce. A zde je nutné konstatovat, že příspěvků k antropologii chápané jako empirická sociální věda založená na etnografickém výzkumu se v Česku zatím objevilo poskrovnu. Vzhledem k této okolnosti i ke stále výraznější transnacionální povaze dnešního společenskovedního bádání pak vlastně není vůbec překvapivé, že řada článků uveřejněných v tomto čísle pochází od autorů majících vůči české a slovenské společnosti status „outsidera“. Jejich etnografické studie lze číst mimo jiné jako příspěvky do teprve se rodícího dialogu české (popř. slovenské) a světové sociální antropologie, jehož význam pro utváření specifické domácí tradice oboru je mimořádný. Texty zahraničních autorů navíc čtenářům SČ poskytují poměrně vzácnou příležitost vidět vlastní společnost velmi zblízka očima vnějšího pozorovatele a současně také odhalují leccos zajímavého o specifických přednostech a nedostacích tohoto typu pozorování „zvenčí“.

Vzájemné křížení domácích a zahraničních pohledů je dobře patrné také v recenzní rubrice. Antropologické práce zahraničních autorů a autorek jsou v ní představeny recenzenty jak zahraničními (např. recenze E. Blavascunas na studii E. Dunn o proměnách osobnostních sebepojetí v polské továrně privatizované americkým koncernem), tak domácími (recenze studie D. Torsella o důvěře a sociálním kapitálu v jihoslovenské vesnici od R. Džambazoviče). Nechybí recenze domácích antropologů na jiné domácí autory a v několika dalších případech se jedná o nejrůznější smíšené typy mezi těmito krajními možnostmi, dané často velmi kosmopolitní identitou autorů recenzí i recenzovaných prací. Rubrika *Zprávy* přináší sérii zamyšlení nad posledním kongresem Evropské asociace sociálních antropologů konaným v loňském roce v Bristolu a také nikoli náhodou připomíná aktivity sekce sociální antropologie Masarykovy české sociologické společnosti. Gellnerovské semináře, pořádané touto sekcí, představují jeden z nejživotnějších dokladů skutečnosti, že propojení sociální antropologie a sociologie v českém intelektuálním prostředí je nejen možné, ale že k němu již řadu let úspěšně dochází.

Yasar Abu Ghosh, Jakub Grygar, Marek Skovajsa